

İbn Hâleveyh'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

Özet: Bu makalede, hicrî dördüncü asırda Halep'te hüküm süren ve Arap edebiyatının hamileri olarak şöhret kazanan Hamdanîler (m. 890-1004) döneminde yaşamış önemli bir dil ve nahiv âlimi olan İbn Hâleveyh'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda tarih ve tabakat kitapları başta olmak üzere kaynaklarda dağınık halde yer alan İbn Hâleveyh'in dil, nahiv ve Kur'ân ilimleri alanında telif ettiği yazma ve matbu altmışa yakın eseri bir araya getirilmiştir. İbn Hâleveyh'in ilmi ve fazileti yanında dil, nahiv ve kültürel birikimine işaret eden bu eserlerle ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Makalede, İbn Hâleveyh'in, yaşadığı dönemden günümüze kadar dil ve nahiv alanındaki yetkinliğini bariz bir şekilde ortaya koyan ve çok az bir âlime nasip olan zengin bir mirasa dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Hâleveyh, dil, nahiv, Hamdâniler, Seyfüddevl.

İzzet
MARANGOZOĞLU*

The Life, Scientific Personality and Works of Ibn Khalawayh

Abstract: In this article, the life, scientific personality and works of Ibn Khalawayh who was one of the substantial scholars lived in the Hamdanid dynasty period (m. 890-1004) that prevailed in the fourth century of the Hijra in Aleppo and gained reputation as the sponsor of the Arab literature are included. Within this context, Ibn Khalawayh's nearly sixty written and printed books of language, syntax and Quranic sciences that have been dispersed primarily in history and biography books and various sources are gathered up. Beside Ibn Khalawayh's wisdom and virtue, short information is given about these works that point out to his linguistic, syntactic and cultural background. In the article, attention was drawn to this rich heritage which vouchsafed to very few scholars and clearly put forward the linguistic and syntactic competence of Ibn Khalawayh from his period until today.

Key Words: Ibn Khalawayh, Language, Syntax, Hamdanid Dynasty, Sayf al-Dawla.

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı. izzet.marangozoglu@ikc.edu.tr.

Giriş

İbn Hâleveyh (ö. 370/980), IV/X. asırda yaşayan ünlü lügat âlimlerindedir. Bağdat'ta öğrenim görmüş Halep'te yaşamıştır¹. O dönemde Bağdat'ta Abbâsiler², Halep'te Hamdânîler idaredeydi.³

Bilindiği gibi Abbasiler devri, Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalar bakımından çok verimli geçmiştir. Önceleri Kur'an-ı Kerim ve hadisin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalını almış, çeşitli dillere Arap kabileleri arasında dolaşarak Arap edebiyatına esas teşkil edecek malzemeyi toplayıp tespit etmeye başlamışlardır. İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'an ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak, sözlük çalışmaları da bu devirde başlamıştır. Daha önce Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından esasları tespit edilen nahiv ilmi, Abbâsiler'in ilk zamanlarında Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etmiş ve bu ekollere bağlı olarak birçok dil (nahiv) âlimi yetişmiştir. Basra ekolünün başlıca temsilcileri Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sibeveyh (ö. 180/796), el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebu'l-Abbâs b. Ukde (ö.332/944), İbn Hâleveyh'in hocası Ebû Sâid es-Sirâfî (ö.368/980) ve çağdaşı ez-Zeccâc (ö. 311/923)'dir. Daha sonra teşekkül eden Kûfe ekolünün ise belli başlı temsilcileri el-Kisâi (ö. 189/805), el-Ferrâ' (ö. 207/822) ve Sa'leb (ö. 291/904)'dir. Bağdat'ın başkent yapılmasından sonra eklektik (seçmecî-analizci) bir ekol ortaya çıkmıştır. Bu ekolü de Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâc, ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Hâleveyh'le aynı sohbet meclislerini paylaşmış olan Ebû Alî el-Fârîsî ve İbn Cinnî temsil etmişlerdir.⁴ İbn Hâleveyh ise Basra ve Kûfe ekollerini uzlaştıran⁵ orta bir yol izlemiştir.⁶

Halep'te hüküm süren ve bir Arap hanedanı olan Hamdânîler'in başında Seyfuddevle (ö.356/968) bulunmaktaydı. IV/X. yüzyılın en zengin İslâm hanedanları arasında yer alan Hamdânîler, Arap edebiyatının hamileri olarak şöhret kazanmışlardır. Özellikle Seyfuddevle ve Nâsiruddevle (ö. 453/1061) âlim, edip ve şairleri koruyup onlara saygı göstermişlerdir. Yoğun savaşlarla dolu bir ömür geçirdiği halde Seyfuddevle'nin sarayı büyük şairlerle dolup taşmıştır. Seyfuddevle'nin ilgi ve himayesiyle şiir ve edebiyatta ciddi gelişmeler olmuştur.⁷ Seyfuddevle, İbn Hâleveyh'e çok ilgi göstermiş ve onunla sık sık sohbet etmiştir. İbn Hâleveyh,⁸ Fârâbî (ö. 339/ 950), Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), saray hatibi İbn Nubâte (ö. 768/1366), şair Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (ö. 354/965), şair Ebû Firâs

1 'Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1406/1986), I/360.

2 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), I/31.

3 Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), XV/446.

4 Yıldız, "Abbasiler", 41.

5 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978), 124.

6 Cornelis van Arendonk, "İbn Hâleveyh", *Dâiretu'l-Ma'ârif el-İslâmiyye*, (Kahire: Dâru's-Şa'b, tsz.), I/267.

7 Karaarslan, "Hamdânîler", 447.

8 Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, tsz.), XI/297.

el-Hamdânî (ö. 357 /968), şair Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (ö. 449/1057), Şeyh Müfid (ö. 413/1022) ve Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Hamdânîler nezdinde ilgi ve itibar görmüş edip ve şairler arasında yer almışlardır.

Hamdânîler, İmâmîye Şîası'na mensup olmakla birlikte Sünnîler'e karşı hoşgörülü davranmışlardır.⁹

İbn Hâleveyh'in Hayatı

Doğumu

Tam künyesi, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî'dir.¹⁰ Aslen Hemedân'lıdır.¹¹ Ne zaman doğduğu kesin olmamakla birlikte 290/903 yılında¹² Hemedân'da doğduğu sanılmaktadır.¹³ Çocukluk dönemini Hemedân'da geçirmiştir.¹⁴

Ders Aldığı Hocalar

İbn Hâleveyh, 314/926 yılında tahsil amacıyla Bağdat'a giderek burada dönemin meşhur âlimlerinden ders almıştır.¹⁵ İlmî tahsilini Bağdat'ta tamamlayan¹⁶ İbn Hâleveyh'in Kur'ân ilimleri, kıraat, hadis, lügat, nahiv ve edebiyat dersleri aldığı hocaları şunlardır:

1. Ebû Bekr b. Mucâhid (ö.324/936): Kıraat âlimidir. 245/859 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Hayatını Bağdat'ta geçirdiği anlaşılan **İbn Mucâhid**, Ebu'z-Za'ra Abdurrahmân b. Addûs (ö. 280/893)'tan Kur'ân ve kıraat dersleri almış ve kıraat konusunda pek çok talebe yararlı olmuştur. İbnu'l-Ahrem ed-Dîmeşkî (ö. 344/955), Bağdat'a gittiğinde **İbn Mucâhid'in** kıraat halkasının 300 kadar talebeden oluştuğunu gördüğünü zikretmiştir. **İbn Mucâhid**, 324/936 yılında vefat etmiş ve evinin bahçesine gömülmüştür.¹⁷ İbn Hâleveyh, ondan Kur'ân ilimleri ve kıraat dersleri almıştır.¹⁸

9 Karaarslan, "Hamdânîler", 447.

10 Bazı kaynaklarda Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh'le aynı dönemde yaşamış başka bir İbn Hâleveyh'ten söz edilmektedir. Bkz. Muhsin el-Emin, *A'yânu's-Şî'a*, tah. Hasen el-Emin, (Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, 1406/1986), V/420.

11 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 360; Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâtî'l-Luğavîyyîn ve'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, tsz.), I/529.

12 Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XX/14.

13 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297.

14 Tural, "İbn Hâleveyh", 14.

15 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, (Beyrut: Dâru'l-Musteşrik, tsz.), IX/201; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve-Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, tah. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd, (Kahire: Mektebetu'n-Nahda, tsz.), I/433; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: Brill, 1937), I/190; Ömer Ridâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, tsz.), III/310; Arendonk, "İbn Hâleveyh", 744.

16 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297.

17 Tayyar Altıkulaç, "İbn Mucâhid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XX/214.

18 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebi, *el-İber fi Haberî Men Ğaber*, tah. Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zeğlûl, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, tsz.), II/135; 'Alî b. Suleymân el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yakzân fi Ma'rîfeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, şrh. Halîl al-Mansûr, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1317/1997), II/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, (Beyrut: Muessesetu'l-A'lamî, 1390/1971),

2. Ebû Bekr b. Dureyd (ö.321/933): İbn Dureyd, 223/838 yılında Basra'da doğmuştur. Öğrenimini Basra'da tamamlayan İbn Dureyd'in eğitimini amcası Huseyn b. Dureyd üstlenmiştir. *el-Cemhere* adlı bir sözlük ve en güzel şiiri kabul edilen *el-Maksûra'yı* yazmıştır. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, İbn Dureyd'in zamanın önde gelen âlimleri arasında olduğunu, dil ve şiir alanında meşhur râvi Halef el-Ahmer (ö. 180/796) ile aynı düzeyde bulunduğunu ve Basra dil mektebinin onunla sona erdiğini söylemektedir. İmâm Şâfiî için yazdığı şiirlerinden dolayı Şâfiî; Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkındaki bazı övgü ifadelerinden dolayı da Şîî olduğu iddia edilmiş, hatta Şîa müellifleri arasında zikredilmiştir. Altmış yıl süren eğitim ve öğretim faaliyeti boyunca birçok talebe yetiştiren İbn Dureyd, iki yıl arayla gelen felç sonunda 321/933 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁹ İbn Hâleveyh, ondan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.²⁰

3. Ebû Abdillâh b. Niftaveyh (ö.323/935): Zâhirî mezhebinin önemli temsilcilerindendir. Bağdat'ta yaşayıp orada vefat etmiştir. İlim konusunda titiz davranan Niftaveyh, Arapça'da iştikâk'ın olmadığını savunmuştur. Aynı zamanda Basra ve Kûfe dil ekollerini birleştirmiştir.²¹ İbn Hâleveyh ondan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.²²

4. Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö.328/940): 271/885 yılında Bağdat yakınlarındaki Enbâr'da doğmuştur. İlimi çalışmalarına Bağdat'ta devam etmiştir. Başta dönemin Kûfe dil mektebi üstadı Sa'leb olmak üzere çeşitli âlimlerden dil, edebiyat, lügat, nahiv, şiir, kırâat, tefsir ve hadis dersleri almıştır. Bir ara Abbâsî Halifesi Râdîbillâh'ın eğitim görevini de üstlenmiştir. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen ve münzevî bir hayat yaşayan İbnu'l Enbârî, 328/940 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. İbnu'l Enbârî, Hanbelî mezhebine mensup dindar bir âlim olup çok güçlü bir hafızaya sahiptir. İbnu'l Enbârî'nin bütün ilimlerde üstat olduğu, Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği, özellikle Kûfe dil mektebini onun kadar özümseyen bir başka âlimin olmadığı kaydedilmektedir.²³ İbn Hâleveyh, bu zattan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.²⁴

5. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö.368/980): Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerindendir. Sîrâf'ta dünyaya gelen es-Sîrâfî, Bağdat'ta yaşamıştır. Kur'ân'ı, İbn Mucâhid'den; Arap dilini de İbn

III/267; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), III/71; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/310.

19 Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Dureyd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XIX/416-417.

20 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; Kemâluddîn 'Abdurrahmân İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, tsz.), 312; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/310.

21 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/211-215.

22 İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

23 Emin Işık, "Ebû Bekr İbnu'l Enbârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XXI/24.

24 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; ez-Zehebî, *el-İber*, II/135; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III/71; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/310.

Dureyd'den öğrenmiştir. Kurân, kıraat, nahiv, dil, fıkıh, kelâm, şiir, matematik, vb. ilimlerle ilgilenmiştir. Mu'tezile mezhebinden olduğu söylene de kendisi, bunu belli etmemiştir. Bir ara Bağdat kadılığı da yapan es-Sîrâfî, 80 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁵ İbn Hâleveyh ondan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.²⁶

6. Ebû Ömer ez-Zâhid (ö.345/957): Lügat ve hadis âlimidir. 261/874 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Dünya malına değer vermediği için kendisine "Zâhid" lakabı verilmiştir. Meşhur Gulâmu Sa'leb lakabını ise hocası Sa'leb'le uzun süren beraberliği ve yakın dostluğu sebebiyle almıştır. Tahsiline Bağdat'ta başlayan Ebû Ömer ez-Zâhid, gençlik yıllarından itibaren mesleğini bırakarak kendini tamamen ilme adanmıştır. Kâtipler başta olmak üzere birçok âlim kendisinden ders almıştır. Ders almak üzere gelenlere, Muâviye'ye olan sevgisinden dolayı yazdığı *Fedâilu Muâviye* adlı eserini okumalarını şart koştuğu rivayet edilmektedir. Ebû Ömer ez-Zâhid'in kaynaklarda zikredilen otuz yakın öğrencisi ve eserlerinin râvisi arasında Ebu't-Tayyib el-Luğavî (ö. 351/962) ve İbn Hâleveyh gibi ilim adamları bulunmaktadır.²⁷ İbn Hâleveyh, ondan lügat dersleri almıştır.²⁸

7. Muhammed b. Mahled el-Attâr (ö.331/943): Hadis ve fıkıh âlimi olan İbn Mahled,²⁹ 233/848 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Zubeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), Hasan b. 'Arefe (ö. 257/871) ve Muslim b. Haccâc (ö. 261/875)'dan hadis dinlemiştir. Kendisinden de el-Âcurrî (ö. 360/970) ve ed-Dârekutnî (ö. 385/995) hadis rivayet etmiştir. 331/943 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁰ İbn Hâleveyh, İbn Mahled'den hadis öğrenmiştir.³¹

8. Ebu'l-Abbâs b. Ukde (ö.332/944): Zeydiye mezhebine mensup Şîi hadis hâfızıdır. 249/863 yılında Kûfe'de doğmuştur. Sarf ve nahivdeki derin bilgisinden dolayı "Ukde" lakabıyla anılan babasından dolayı kendisi İbn Ukde olarak meşhur olmuştur. 260/874 yılında başladığı hadis öğrenimini tamamlamak için Hicaz ve Bağdat'a gitmiştir. Yaşadığı dönemde Kûfe'nin en büyük muhaddis ve hâfızı, tefsir ve ricâl âlimi olarak kabul edilmiştir. Kûfe'de İbn Mes'ûd'dan sonra ondan daha güçlü hadis hafızının görülmediği, özellikle Kûfeliler arasında Ehl-i beyt'in rivâyet ettiği hadisleri ondan iyi bilen bir kimsenin bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca çok sayıda hadisi toplayıp ezberlediği ve kütüphanesin-

25 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/348-349.

26 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297.

27 Hüseyin Abdülhâdi Muhammed, "Gulâmu Sa'leb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), XIV/188.

28 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; ez-Zehabî, *el-İber*, II/135; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtuz-Zehab*, III/71; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/310.

29 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, XII/9.

30 Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, trc. Arefe Mustafa, (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1411/1991), II/359.

31 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'âtü'l-Arabîyye el-Mu'arabe*, (Kahire: Matba'atu Serkis, 1346/1928), 92; Mirzâ Muhammed Bâkir el-Müsevî el-Havâsarî, *Ravdâtu'l-Cennât fi Ahvâlil-Ulemâ ve's-Sâdât*, tah. Esedulâh İsmâiliyân, (Tahran: Mektebetu İsmâiliyân, 1391), III/150; el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/420.

de pek çok kitabın yer aldığı rivâyet edilmiştir.³² İbn Ukde, 332/944 yılında Küfe'de vefat etmiştir.³³ ez-Zehabî, onun Gulât-ı Şî'a'dan olmadığını söylemektedir.³⁴ İbn Hâleveyh, bu zattan da ders almıştır.³⁵

İtikâdî Yönü

İbn Hâleveyh'in itikâdî yönü ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbn Hacer (ö. 852/1449), İbn Hâleveyh'in İmâmîyye Mezhebî'ne mensup olduğunu nakletmiş,³⁶ bazıları da İbn Hâleveyh'in Hamdânîler nezdinde gördüğü itibarı bu mezhebe intisâp etmesine bağlamışlardır.³⁷ ez-Zehabî, onun Sünnî olduğunu belirtmektedir.³⁸ Bazı âlimler, onun Hanefî,³⁹ bazıları da Şâfîi olduğunu⁴⁰ söylemektedir.

Vefatı

Yaşadığı dönemde ilmi ve faziletiyle tanınan⁴¹ İbn Hâleveyh, Hamdânîler döneminde,⁴² yakalandığı bir hastalık sonucunda⁴³ 370/980⁴⁴ - bir rivayete göre 371/981 - yılında⁴⁵ Halep'te vefat etmiştir.⁴⁶

B. İlmî Kişiliği

Nahiv dil ve edebiyat ulemâsının büyüklerinden olan İbn Hâleveyh, Bağdat'taki tahsilini tamamladıktan sonra Yemen'e giderek bir süre Zemâr kasabasında ikâmet etmiştir.⁴⁷ Bu sırada Yemenli şair İbnü'l-Hâik (ö. 360/971)'in şiirlerini bir divanda toplayarak şerh etmiştir. Divanın içindeki garip kelimeleri itinayla belirleyip irabını yapmıştır.⁴⁸ Daha sonra Şam'a

32 Kemal Sandıkcı, "İbn Ukde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XX/427-428.

33 Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcîm li-Eşheri'r-Ricâlî ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Musta'ribîne ve'l-Musteşrikîn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1389/1969), I/207.

34 Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-'İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, tah. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), I/136.

35 İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; el-Emîn, *A'yânu-Şî'a*, V/420.

36 İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267.

37 el-Havâsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/150.

38 Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, tah. Ömer Abdusselâm Tedmurî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabi, 1409/1989), XXVI/439.

39 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve-Âşâru'l-Musanifîn*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951), I/306.

40 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; İbn Hâleveyh'e, Şâfîi tabakât kitaplarında da yer verilmiştir. Bkz. 'Abdurrahîm el-İsnevî, *Tabakâtu-Şâfî'iyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1987), I/228.

41 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201.

42 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124.

43 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297.

44 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; Brockelmann, *GAL*, I/190; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/248.

45 İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, III/310.

46 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; Brockelmann, *GAL*, I/190; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, III/310; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/249.

47 ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/248.

48 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360.

gidip Haleb'e yerleşmiştir. Burada Seyfuddevle b. Hamdân tarafından saray hocalığına atanmıştır. Emir in sevgisini ve takdirini kazanan İbn Hâleveyh, hanedanın diğer üyeleri tarafından da saygı görmüştür.⁴⁹ Hamdânîler, onun yanında ilim öğrenmiş ve kendisinden nakilde bulunmuşlardır.⁵⁰

İbn Hâleveyh şöyle diyor: "Bir gün Seyfuddevle'nin yanına girdim ve huzurunda durdum. Oturmam için bana "إِخْلِسْ" yerine "أَقْعُدْ" dedi. Bundan onun edebiyatın temel kurallarıyla Arap dilinin inceliklerini bildiğini anladım" Çünkü edebiyat âlimlerince tercih edilen, ayakta olana "إِخْلِسْ"; uykuda ve secdede olana da "أَقْعُدْ" demektir. Birincisi yukarıdan aşağıya doğru hareketi ifade eder. Örneğin ayakları zarar gören ve yürüyemeyen kimseye aynı kökten olan "مُتَعَدِّدٌ" denilmektedir. İkincisi de aşağıdan yukarıya doğru hareketi ifade eder. Zira yüksekliğinden ötürü Necid Bölgesine "جَلَسَاءٌ", orada oturan kişiye de "جَالِسٌ" denilmiştir.⁵¹

Seyfuddevle'nin vefatından sonra saraydaki saygınlığını koruyarak oğlu Şerîf ve Hamdânîler'le beraber hayatını sürdürmüştür.⁵² Şanı, şöhreti, ilmi, fazileti ve rivayetleri her tarafa yayılan İbn Hâleveyh, Arapça'da bilgi sahibi, dilde otorite, kıraatta hatasız⁵³, meşhûr ve güvenilir bir âlim olarak tanınmıştır.⁵⁴ Haleb'in önde gelen âlimlerinden olmasına rağmen⁵⁵ Hemedân tarihçisi Şîraveyh (ö.509/1121), onu, Hemedân âlimleri arasında zikretmiştir.⁵⁶

İnsanlar, ilminden istifade etmek için çok uzak yerlerden kendisine gelmişlerdir.⁵⁷ Talebeleri arasında kadı ve edip Muâfâ en-Nehrevânî (ö. 390/1000),⁵⁸ kıraat âlimi Hasan b. Süleymân⁵⁹ ünlü edip Ebû Bekr el-Hârizmî (ö. 383/993),⁶⁰ Ebu't-Tayyib b. Galbûn (ö. 389/999), şair Ebû Firâs el-Hamdânî (ö. 357/968), nahiv âlimi Saîd b. Saîd el-Fârikî, edip Muhammed b. Abdullâh es-Selâmî ve Ebû Alî Huseyn b. Alî er-Rehâvî gibi simalar bulunmaktadır.⁶¹

Ders vermek ve eserlerini yazmak için Meyyâfârikîn ve Humus'a giden⁶² İbn Hâleveyh'in gittiği şehirler arasında Kudüs de bulunmaktadır.⁶³ Kaynaklar onun ders vermesinin yanında bir müddet de Medine'de Mescid-i Nebevî'de hadis yazdığını kaydetmektedir.⁶⁴

49 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III/71.

50 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296.

51 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/433; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/296; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III/72.

52 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360.

53 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

54 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/202.

55 ez-Zehebi, *el-İlber*, II/135.

56 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360.

57 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

58 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201.

59 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/201; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

60 İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312.

61 el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421.

62 el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421; Âdil Nuvayhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn min Sadri'l-İslâm Hatte'l-Asri'l-Hâdir*, tak. Hasan Hâlid, (Beyrut: Muessesetu Nuvayhid, 1403/1983), I/150.

63 el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/361.

64 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

Lügat, nahiv ve kıraat sahalarında derinleşen İbn Hâleveyh, bu alanlarda telif ettiği eserlerin hatimelerine imzasını atarken isim zincirinde yer alan “Huseyn” ve “İbn” kelimelerinin “nûn”larını uzatarak yazdığından “Zunnûneyn” lakabıyla da anılmıştır.⁶⁵

Dilini düzeltmek için nahiv okumak istediğini söyleyen bir kimseye elli yıldır nahiv okuduğu halde dilini düzelterek kadar Arapça öğrenemediğini söylemesi,⁶⁶ bazı müelliflerin iddia ettiği gibi nahiv bilgisinin zayıf olduğunu⁶⁷ belirtmek için değil, bu ilmin ne kadar geniş ve kapsamlı olduğunu ifade etmek içindir.⁶⁸

İbn Hâleveyh’in Arap dilindeki ustalığını ve nahivdeki ilmi derinliğini, Seyfuddevle’nin sorularını kolaylıkla cevaplamasından anlıyoruz. Rivayete göre bir gün, Seyfuddevle, yanındaki âlimlerden tekil yapısı memdûd, çoğulu ise maksûr⁶⁹ olan bir isim söylemelerini istemiş, ancak hiç kimseden cevap alamamıştı. Sonra aynı soruyu İbn Hâleveyh’e yöneltmiş, o da ona عَدْرَاءُ (bâkire) – عَدْرَايَ (bâkireler) ve صَحْرَاءُ (çöl) – صَحْرَايَ (çöller) kelimeleriyle cevap vermiştir.⁷⁰

İbn Hâleveyh, bu bilgi karşılığında Seyfuddevle’den 1000 dirhem istemiştir.⁷¹ O, *Kitâbu l’eyse* isimli eserinde bunlarla birlikte çoğulu maksûr olan sekiz memdûd isim zikretmektedir.⁷²

Seyfuddevle’nin huzurunda şair el-Mutenebbi ile dil ve edebiyat üzerine münâzara ve mübâhaselerde bulunmuştur.⁷³ el-Mutenebbî’yi destekleyen ders arkadaşı Ebu’t-Tayyib el-Luğavî (ö. 351 / 962) ile rekâbet halinde olan İbn Hâleveyh,⁷⁴ dil âlimi Ebû Alî el-Fârisî ile de birçok münâzara ve yazışmada bulunmuştur.⁷⁵

İbn Hâleveyh, kılıcın elli farklı ismini ezbere bilmesiyle övünmüştür. O, Seyfuddevle’nin huzurunda konuyu gündeme getirdiğinde Ebû Alî el-Fârisî tebessüm ederek: “Ben kılıçla ilgili bir tek isim biliyorum o da “السيف” sözcüğüdür” der. Bunun üzerine İbn Hâleveyh: “الصَّوَامُ، الْمَهْتَدُ” vb. sözcükler nerede kaldı?” deyince, Ebû Alî: “Bunların hepsi farklı kılıçlardır. Galiba hoca, sıfatla ismi ayırt edemiyor.” cevabını vermiştir.⁷⁶

65 İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III/267; el-Emîn, *A'yânu's-Şî'a*, V/420.

66 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/202; es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

67 İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; Cemâlüddin b. Hişâm, *Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*, (Kum: Mektebetu Seyyidi's-Şuhedâ, 1310), I/474.

68 Tural, “İbn Hâleveyh”, *DİA*, XX/15.

69 **İsm-i memdûd**: Sonu, öncesinde, zaid bir elif bulunan hemze bulunan mu'rab isim. Eğer elif, zaid değilse, ke-lime, ism-i memdûd değildir. **İsm-i maksûr**: Sonu ister elif şeklinde yazılsın, ister yâ şeklinde yazılsın sabit elif olan mu'rab isim. İsm-i maksûr, üç halinde de takdiri irâb alır. Bkz. Tacettin Uzun, *Arapça Sarf – Nahiv Terimleri Sözlüğü*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınevi, 1997), 57-58.

70 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/203.

71 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/203.

72 es-Suyûti, Celâlüddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve-Envâthâ*, şrh: Muhammed Ahmed Câdulmevlâ - 'Alî Muhammed el-Becâvî – Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Beirut: Dâru'l-Cil, tsz.), II/226-227.

73 İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III/72.

74 Mehmet Reşit Özbalkıç “Ebu't Tayyib el-Luğavî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), X/345.

75 Tural, “İbn Hâleveyh”, XX/15.

76 es-Suyûti, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/405; Ayrıca bkz. İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312.

Küfe dil mektebine temâyülü ağır basmakla birlikte⁷⁷ Basra dil mektebinin de görüşlerine önem veren⁷⁸ İbn Hâleveyh, yukarıda belirttiğimiz gibi bu iki ekolü uzlaştırma yoluna gitmiştir.⁷⁹

İbn Hâleveyh dilde, Kur'ân'ı ve eski Arap şiirini ölçü kabul etmektedir. O, avâm ve havâstan birçoğu tarafından "أَكْبَلُ" ve "أَبْعُضُ" kelimelerinin mârife olarak söylendiğini; doğrusu ise bu iki kelimenin Kur'ân'da ve eski Arap şiirinde olduğu gibi nekra olarak söylenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸⁰ O, Kur'ân dilini, en fasih dil olarak görmektedir.⁸¹

İbn Hâleveyh, dilde olduğu kadar şiirdeki ustalığıyla da tanınmıştır.⁸² Şu beyitler ona aittir:

إِذَا لَمْ يَكُنْ صَدْرُ الْمَجَالِسِ سَيِّدًا فَلَا خَيْرَ فِيمَنْ صَدْرَتْهُ الْمَجَالِسُ
وَكَمْ قَائِلٍ مَالِي رَأَيْتَكَ رَاجِلًا فَقُلْتُ لَهُ مِنْ أَجْلِ أَلْكَ فَارِسُ

Meclislerin başköşesindeki değilse efendi
Yoktur hayır o kimsede bu meclislerin yücelttiği
Niçin yayasın diye nice kimseler sorduysa bana
"Sen süvari olduğun için!" oldu cevabım ona.⁸³

فَكَيْفَ يَسْأَلُ مَنْ بِالْقَرْضِ يُحْتَالُ الْجُودُ طَبِيعِي وَلَكِنْ لَيْسَ لِي مَالُ
فَهَاكَ حَظِّي فَحُدُّهُ الْيَوْمَ تَذَكَّرَةً إِلْسَى أَسَاعِي فَلَيْ فِي الْعُنْبِ
أَمَالُ

Malım olmamakla birlikte karakterim cömertlik
Borç içinde yüzen nasıl yapsın cömertlik
Al şu bahtımı bugün bir öğüt olarak bolluğuma dair
Zira benim nice ümitlerim var geleceğe dair.⁸⁴

Eserleri

Ömrü boyunca nahivle uğraşmış bir filolog olan İbn Hâleveyh, Arap diline hâkimiyetini ve dirayetini gösteren çeşitli kitaplar kaleme almış büyük bir müelliftir. O, bu alanda son derece zengin ve orijinal eserler bırakmıştır. Ona ait eserlerin bir kısmı günümüze kadar gelmemiştir. Mevcut olanların ise, bir kısmı matbu, bir kısmı da yazma halinde dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu çalışmamızda mevcut kaynaklardan yararlanarak isimlerini tespit ettiğimiz bazı eserleri şunlardır:

77 Tural, "İbn Hâleveyh", DİA, XX/15.

78 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/320.

79 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124.

80 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, II/158.

81 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/213.

82 el-Emîn, *A'yânu's-Şî'a*, V/420.

83 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/434; el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I/529; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III/72.

84 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebbâ'*, IX/203; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I/529.

1. *Esmâ'ullâhi'l-Husnâ*⁸⁵: Eserde Allah'ın güzel isimlerinin şerhi yapılmaktadır. İbn Hâleveyh, müstakil olarak Esmâü'l-Hüsna'ya ayırdığı bu eserinde, her ismin anlamını verip kök yapısını incelediğini; bunları çabuk okumak ve kolay ezberlemek isteyenler için elinden geldiği kadar kısa ve öz bilgilerle yetindiğini söylemektedir.⁸⁶
2. *Kitâbu'l-Mubtedâ*⁸⁷: Nahivle ilgili bir eserdir.⁸⁸
3. *Şikâtu'l-Ayn*: Eser bir risale mahiyetindedir. Müellif, Arap dilinde 'Ayn kelimesinin otuz anlamı bulunduğunu ve bunları, Şikâtu'l-'ayn'da zikrettiğini söylemektedir.⁸⁹
4. *Kitâbu'l-Ayn*: Bazı yerlerde müellifin bu eseriyle yukarıda zikrettiğimiz Şikâtu'l-'ayn isimli eseri ayrı ayrı zikredilmiştir.⁹⁰
5. *Kitâbu'l-Kırâ'ât*⁹¹: Yâkût, bu eserin çok kıymetli olduğunu söylemektedir.⁹² İbn Hâleveyh de bu kitabından söz etmektedir.⁹³
6. *Kitâbu'ş-Şecer ve'n-Nebât*⁹⁴: Ağaç isimleri ve sıfatlarıyla ilgili sözlük mahiyetinde bir eser olup Samuel Nagelberg tarafından İbn Hâleveyh'e izâfe edilerek yayımlanmıştır (Berlin 1909). İbrahim Yusuf es-Seyyid ise eserin Ebû Zeyd el-Ensârî'ye ait olduğunu ve İbn Hâleveyh tarafından rivayet edildiğini kaydetmektedir.⁹⁵ Bu kitap İbn Hâleveyh'in, verdiği derslerde başvurduğu temel eserlerdendir.⁹⁶
7. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*⁹⁷: Bu alanda, aynı adı taşıyan İbn Hâleveyh gibi birçok kişinin çalışmaları mevcuttur.⁹⁸
8. *el-Muzekker ve'l-Mu'ennes*⁹⁹: Keşfü'z-zunûn'un yazarı, aynı alanda eser kaleme alan nahivcilerin başında İbn Hâleveyh'i zikretmektedir.¹⁰⁰

85 Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh, *Kitâbu İ'râbi Selâsine Süre Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tas. 'Abdurrahîm Mahmûd, (Haydarâbâd: tsz.), 14; el-Emîn, *A'yânu'ş-Şî'a*, V/421.

86 İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Süre*, 15.

87 İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Süre*, 52.

88 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360.

89 İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Süre*, 69

90 Tural, "İbn Hâleveyh", *DIA*, XX/16.

91 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât* I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; el-Yâfi'i, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, I/306; Brockelmann, *GAL*, I/190.

92 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204.

93 İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Süre*, 32.

94 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; Brockelmann, *GAL*, I/190; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/249.

95 ez-Zirikli, *el-A'lâm* II/249; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'ât*, 91-92.

96 Arendonk, "İbn Hâleveyh", 267.

97 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; el-Yâfi'i, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, I/306.

98 Kâtip Çelebi, Mustafa b. 'Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, (İstanbul: nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yalıtaya, 1360/1941), II/1461-1462.

99 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; el-Yâfi'i, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin* I/306.

100 Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II/1457.

9. *Leyse fî Kelâmi'l-'Arab*¹⁰¹: Eser İbn Hâleveyh'in Arap edebiyatı alanında yazdığı büyük ve kapsamlı bir eserdir. Müellif bu eserinde birçok kelimenin Arap dilindeki kullanımına itiraz ederek bunların doğru şekillerini vermektedir.¹⁰² Eser "Evreni var eden, ona şekil veren ve yaşatan Allah'a hamd olsun.." sözleriyle başlamaktadır.¹⁰³ Müellifin bütün bilgi ve kabiliyetini ortaya koyduğu çalışmada "*leyse fî kelâmi'l-'Arab kezâ...*" (Arap dilinde şu yoktur...) şeklinde bir ifade tekrar edildiğinden dolayı esere bu ad verilmiştir.¹⁰⁴ Dil (filoloji) alanında nefis bir kitap olup değerli bir araştırmancın ürünüdür. İbn Hâleveyh bu kitapta bol bol kelime kritiği yapmaktadır. Örneğin müennes bir ismin müzekker bir isme bazı durumlar dışında üstün gelemeyeceği ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.¹⁰⁵ es-Suyûtî, bu eseri inceleme fırsatı bulduğunu ve ondan çok faydalandığını söylemektedir.¹⁰⁶
10. *İştikâku Hâleveyh*¹⁰⁷: Kitapta "*Hâleveyh*" kelimesinin hangi kökten türediği açıklanmaktadır.¹⁰⁸
11. *el-Cumel fi'n-Nahv*¹⁰⁹: Kitabın bir nüshası İran'ın Meşhed şehrinde bulunmaktadır.¹¹⁰
12. *Atrağâşşe (Ebrağâşşe) fi'l-Luğâ*¹¹¹: Dil ile ilgili bir eserdir.¹¹² Bazı kaynaklarda *Kitâbu'l-Murğîş* şeklinde geçmektedir.¹¹³
13. *el-Elifât*¹¹⁴: İbn Hâleveyh, birçok kaynaktan adı yanlış olarak *el-Elkâb*¹¹⁵ şeklinde kaydedilen bu eserden, İ'râbu *Selâsîne Sûre* isimli eserinde söz etmektedir.¹¹⁶
14. *el-Bedî' fi'l-Kırâ'ati's-Seb*¹¹⁷: İbn Hâleveyh, bu eserine *Havâşî'l-bedî'* adıyla bir hâşiye yazmıştır. İbn Mucâhid Ahmed b. Mûsa el-Bağdâdî el-Makarrî'nin *Kitâbu'l-Kırâ'ati's-Seb'* isimli eserinin şerhi olarak kabul edilen bu eser, kaynaklarda *es-Seb' fi'l-Kırâ'ati's-*

101 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/133, 253, 301, 320, 372; II/62, 72, 78, 158, 248; Brockelmann, GAL, I/190.

102 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/434.

103 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1454.

104 el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbû'ât*, 91-92.

105 el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II/249.

106 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, II/3.

107 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

108 el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421.

109 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/434; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

110 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

111 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

112 el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421.

113 el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/151.

114 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/434; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

115 el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1397; el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, V/421.

116 İbn Hâleveyh, İ'râbu Selâsîne Sûre, 31.

117 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/151; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin* I/306.

Seb' ismiyle de geçmektedir.¹¹⁸ *el-Bedî' fi'l-Kur'ân* olarak da anılan bu eser,¹¹⁹ Kur'ân kıraatleriyle ilgili bir el kitabı mahiyetindedir.¹²⁰

15. *Kitâbu'l-Mâât*¹²¹: İbn Hâleveyh, Yüce Allah'ın kitabında ve Arap dilinde 'mâ'nın yirmi beş manası bulunduğunu ve bunları, bu kitabında topladığını söylemektedir.¹²²
16. *Esmâu'l-Esed*: İbn Hâleveyh bu eserinde aslana ait 130 isim zikretmektedir. Daha sonra "*Kitâbu'l-Esed*"i yazarak 500 isim daha zikretmiştir.¹²³
17. *Esmâ'u'l-Hayye*: Bu eser, Brockelmann, GAL'da zikredilmektedir.¹²⁴
18. *er-Rih (Risâle fi Esmâ'ir-Rih)*¹²⁵: Eserde Arapça'da rüzgâr için kullanılan kelimeler ve bunların kök türetimine dair (etimolojik) açıklamaları gibi konular ele alınmıştır. Eseri ilk defa Samuel Nagelberg, İbn Hâleveyh'e ait olarak yayımladığı *Kitâbu'ş-şecer* ile birlikte neşretmiştir (Berlin 1909). Hâtım Sâlih ed-Dâmin neşrinde (Bağdad 1974), risâlede yer almayan konuyla ilgili diğer kelimeler derlenerek eserin sonuna eklenmiştir.¹²⁶
19. *Şerhu Maksûreti İbn Dureyd*¹²⁷: Müellif, hocası İbn Dureyd'in bu eserini şerh etmiştir. Basralı dil bilimci İbn Dureyd (ö.321/933) bu eserinde Şah Mikâil'i, Mikâil'in iki oğlunu ve kardeşini övmektedir. İbn Dureyd bu kasîdede İran'a gidişini ve Basra'ya olan özlemine belirtir. Toplam 229 beyitten oluşmaktadır. *Maksûra*'yı İbn Hâleveyh'ten başka birçok kişi şerh etmiştir.¹²⁸ Eser yazma halinde Paris Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹²⁹ Bir nüshası da Şam'da Âlû Mağribî Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹³⁰
20. *İştikâku'ş-Şuhûr ve'l-Eyyâm*¹³¹: Ay ve gün isimleriyle sıfatlarının kök türetimine dair bir lugatçedir (Göttingen 1854).¹³² Bazı âlimler, İştikâk-u Hâleveyh, *Kitâbu'l-İştikâk ve İştikâku'ş-Şuhûr ve'l-Eyyâm* eserlerinin aslında tek bir eserin farklı birer isimleri olduklarını söylemektedirler. Fakat Yâkût, *el-İştikâk* ile İştikâku Hâleveyh'in birbirinden bağımsız ve farklı birer eser olduklarını söylemektedir.¹³³

118 el-Emîn, *A'yânu'ş-Şî'a*, V/421.

119 İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312.

120 A. Spitaler, "İbn Khalawayh" *The Encyclopaedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1986), III/825.

121 İbn Hâleveyh, *İrâbu Selâsine Süre*, 44.

122 İbn Hâleveyh, *İrâbu Selâsine Süre*, 40.

123 İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I/86; Brockelmann, *GAL*, I/190; el-Emîn, *A'yânu'ş-Şî'a*, V/420.

124 Bkz. Brockelmann, *GAL*, I/190.

125 Bkz. Brockelmann, *GAL*, I/190.

126 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

127 İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 312; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/434; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/213, 238, 371, 427, 475; II/61, 64, 85, 90, 92, 93, 183, 184, 249, 270; es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, tah, 'Abdul'âl Sâlim Mukerrem, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1985), VII/222; Brockelmann, *GAL*, I/190; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, I/306.

128 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1390.

129 Arendonk, "İbn Hâleveyh", 267.

130 el-Emîn, *A'yânu'ş-Şî'a*, V/421.

131 el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/150.

132 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

133 el-Emîn, *A'yânu'ş-Şî'a*, V/421.

21. *et-Tezkire*¹³⁴: Nahiv ve dil ile ilgili bir eserdir.¹³⁵ el-Kiftî, müellifin yazdığı bu eserin asıl nüshasını elde ettiğini ve bunu inceleme fırsatı bulduğunu söylemektedir.¹³⁶
22. *Garâ'ibu Halki'l-İnsân*: İnsan organlarına dair isim, sıfat ve deyimleri ihtiva eden ve insanın yaratılışındaki inceliği konu edinen bir lügatçe olup Mahmûd Câsim ed-Dervîş tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1989).¹³⁷
23. *Takfiyetu Me'ttefeka Lafzuhû Va'htelefe Ma'nâhu li'l-Yezîdî*: Eserden İnbâhu'r-ruvât'da bahsedilmektedir.¹³⁸ İbn Haleveyh'in incelediği veya şerh ettiğini düşündüğümüz bu eser günümüze kadar gelmemiştir. *Nuzhehu'l-Elibbâ'* sahibi, Ebû İshâk el-Yezîdî'nin (ö. 225/845) "*Me'ttefeka Lafzuhû Va'htelefe Ma'nâhu*" isimli eserinin, yaklaşık yedi yüz varaktan oluştuğunu ve bu eseri ondan Ubeydullah b. Muhammed Ebî Muhammed el-Yezîdî'nin rivayet ettiğini belirtmektedir. Ebû İshâk el-Yezîdî'nin, yazımına henüz on yedi yaşındayken başlayıp ancak altmış yaşında tamamlayabildiğini ifade ettiğî¹³⁹ bu eser günümüze kadar gelmemiştir.¹⁴⁰
24. *Kitâbu'l-İştikâk*¹⁴¹: Nahivle ilgili bir eserdir.¹⁴² İbn Hâleveyh bu eserinde sarf âlimlerinin zikrettikleri "iştikâk" konusunu ele alıp incelemektedir.¹⁴³
25. *İ'râbu Selâsine Süre Mine'l-Kur'ân*¹⁴⁴: Târik suresiyle başladığı için kaynaklarda *et-Târîk-ıyyât*, *et-Târîkiyye* ve İ'râbu âyât mine'l-kur'ân adlarıyla da anılan eser yoğun şekilde etimolojik açıklamalar içermektedir. Eser, Abdurrahman b. Yahya el-Yemâni el-Mualimî'nin yardımıyla Freitz Krenkow (Sâlim Krenkow) (Haydarâbâd-Kahire 1360/1941) ayrıca İbrâhîm Selîm (Kahire 1409/1989) ve M. Fehmi Ömer (Kahire 1991) tarafından yayınlanmıştır. Muhammed b. Halîl b. Muhammed el-Basravî eseri ihtisar etmiş olup bu ihtisarin Dublin Chester Beatty Library'de bir nüshası bulunmaktadır. Eserin diğer bir ihtisarinın da söz edilmektedir.¹⁴⁵ İbn Hâleveyh kitabın giriş kısmında bu kitabında otuz sureyi ayrıntılı bir şekilde i'râb ettiğini, her harfin orijinal temel kullanımlarını açıkladığını, müsennâ ve cemî şekillerini belirtmek suretiyle müşkil, garîb ve nadir olan kelimelerin köklerini ve türevlerini özetlemeye çalıştığını belirtmektedir.¹⁴⁶

134 el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360.

135 Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII/320.

136 Bkz. el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360.

137 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

138 Bkz. el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360.

139 İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 130.

140 İbnu'ş-Şecerî Hibetullâh b. Ali Ebu's-Sa'âdât el-'Alevî el-Huseynî, *Me'ttefeka Lafzuhû Va'htelefe Ma'nâhu*, tah. Atıyye Rizk (Beyrut: Dâru'n-Neşr Franz Steiner, 1413/1992), 6.

141 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin*, I/306; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/311.

142 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434.

143 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529.

144 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 124; el-Kiftî, İnbâhu'r-Ruvât, I/360; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; Brockelmann, GAL, I/190.

145 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

146 İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsine Süre*, 3.

26. *Kitâbu'l-Esed*: İbn Hâleveyh bu eserinde aslana ait 500 isim zikretmektedir.¹⁴⁷
27. *Esmâ'u Sâ'âtî'l-Leyl*: el-Kef'amî, "Feracu'l-Kerb ve Ferahu'l-Kalb" isimli eserinde İbn Hâleveyh'in bu eserde geceye ait 135 isim zikrettiğini belirtmektedir.¹⁴⁸
28. *Kitâbu'l-Âl*: Hz. Ali'nin imâmetini ele aldığı eseridir. Kâdi Ebû Huseyn en-Nusaybî, bu kitabı Halep'te İbn Hâleveyh'in huzurunda ve onun gözetiminde okuduğunu zikreder.¹⁴⁹ İbn Hâleveyh bu eserinde Ehl-i Beyt'i yirmi beş kısma ayırmıştır. On iki İmâm'ın doğum ve vefât tarihleriyle annelerinin isimlerini ele almış ve onları eserinde zikretme gerekçelerini belirtmiştir. İbn Hâleveyh, Ehl-i Beyt'in Hâşimoğulları soyundan geldiğini söyleyerek bir sonuca varmaya çalışmıştır.¹⁵⁰
29. *Şerhu Dîvânî Ebî Firâs el-Hamdânî*: İbn Hâleveyh, öğrencisi olan Ebû Firâs el-Hamdânî'nin divanını hem derlemiş hem de şerh etmiştir. Nahle Kalfât tarafından yapılan hatalı ve eksik bir neşirden sonra (Beyrut 1900) Sâmi ed-Dehân eseri ilmî usullere uygun olarak yayımlanmış (Beyrut 1363/ 1944), daha sonra da Muhammed Altuncî tarafından neşredilmiştir (Dimeşk 1408/1987).¹⁵¹ Genel olarak eserde Hamdâniler hakkında faydalı bilgiler yer verilmiştir.¹⁵²
30. *Tasnîfun fi'l-Firâse*: Bu eser, *A'yânuş-Şî'a*'da zikredilmektedir.¹⁵³
31. *el-Ahbâr fi'r-Riyâd*: Seyyid Huseyn el-Muctehid, "Def'ul-munâvâ" isimli eserinde, bu kitabın İbn Hâleveyh'e ait olduğunu, fakat eserin "*Kitâbu'l-âl*" ile aynı olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴
32. *Zinbîlu'l-Müdevvir (Müdevvin)*: Bağdatlı İsmail Paşa, bu eseri *Hediyyetu'l-ârifin* isimli kitabında zikretmektedir.¹⁵⁵
33. *el-Aşerât fi'l-Luğa*¹⁵⁶: İbn Hâleveyh'e atfedilen diğer bir eserdir. Bu eserin ona aidiyeti tartışmalıdır. On değişik anlamı bulunan kelimelere dair altmış babdan meydana gelen bir sözlüktür. Her babın on kelime ihtiva etmesi düşünülmüşse de bazı bablarda daha az kelime bulunduğu görülmektedir. Eser P. Brunnle tarafından İbn Hâleveyh'e izafe edilerek yayımlanmıştır (Leiden 1900). Ancak Muhammed Cebbâr el-Muaybid bu eserin Ebû Ömer ez-Zâhid'e ait olduğunu ve öğrencisi İbn Hâleveyh'in ilâveleri ve rivayetiyle zamanımıza kadar intikal ettiğini kaydetmektedir. Nitekim Yahyâ Abdurraûf Cebr, bu kitabı Ebû Ömer ez-Zâhid'e nispet ederek İbn Hâleveyh rivayetiyle yeniden neşretmiştir (Amman 1984).¹⁵⁷

147 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I/360; el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

148 el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

149 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX/204; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI/297; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin*, I/306.

150 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/434; el-Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cinân*, II/297; el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

151 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

152 Brockelmann, GAL, I/190; el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

153 Bkz. el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

154 Bkz. el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

155 Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin*, I/306.

156 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin*, I/306; Brockelmann, GAL, I/190; el-Emin, *A'yânuş-Şî'a*, V/421.

157 Tural, "İbn Hâleveyh", 16; Arendonk, "İbn Hâleveyh", 267.

34. *Muhtasar fi Şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*¹⁵⁸: G. Bergstrasser tarafından neşredilmiştir (Kahire 1934). Daha sonra ofset baskıları yapılan bu neşre Hellmut Ritter Almanca ve Arthur Jeffery İngilizce birer mukaddime yazmışlardır.¹⁵⁹
35. *Kitâbu'l-Meys 'alâ Leys*¹⁶⁰: Kıraatla ilgili bir eserdir.¹⁶¹
36. *el-İntisâr li Eimmeti'l-Emsâr*: Kıraatlerle ilgili olan bu eser, *Hediyetu'l-Ârifin*'de zikredilmektedir.¹⁶²
37. *Şerhu Kitâbi'l-Maksûr ve'l-Memdüd li İbn Vellâd*¹⁶³: Eser, alfabetik harflere göre tertip edilmiş olup, nahiv âlimi Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Vellâd (ö.332/941)'ındır. İbn Hâleveyh onu şerh etmiştir.¹⁶⁴
38. *Kitâbun fi İmâmeti Alî*: Eser, *Ravdâtu'l-cennât*'da geçmektedir.¹⁶⁵
39. *Kitâbu Mustahsini'l-Kırâât ve'ş-Şevâzz*: el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-cennât* isimli eserinde bu kitaptan söz etmektedir.¹⁶⁶
40. *Kitâb fi'l-Luğa*: Arap diliyle ilgili bir eserdir.¹⁶⁷
41. *Şerhu Fasîhi Sa'leb*¹⁶⁸: Arap diliyle ilgili bir eserdir.¹⁶⁹ Bir nüshası Amerika'da Brinston Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁷⁰
42. *İntisâru İbn Hâleveyh li-Sa'leb*: Ebû İshâk ez-Zeccâc tarafından Sa'leb'in *el-Fasîh* isimli eserine yapılan eleştirilere reddiye olarak yazılmıştır (Haydarâbâd 1317).¹⁷¹
43. *İ'râbu'l-Kırâ'âtî's-Seb' ve 'İleluhâ*: Müellifin günümüze ulaşmayan İ'râbu'l-Kur'ân'ının hülâsası olup, eserde yedi kıraatin sebepleri ve İ'râbları, şâz kıraatler, âyetlerin anlamları ve nüzül sebepleri gibi konular ele alınmıştır. Abdurrahman b. Süleyman el-U-seymîn müellifi, eseri ve nüshalarını tanıtan uzun bir mukaddimeyle birlikte eserin ilmi neşrini yapmış (Kahire 1413/1992) ve bu neşre bazı indeksler ilâve etmiştir.¹⁷²
44. *Garibu'l-Hadîs*: Bu eser, Ahmed b. Yûsuf el-Fihri (ö.691/1292)'nin *Tuhfetu'l-mec-di's-sarih* isimli eserinde başvurduğu kaynaklardandır.¹⁷³

158 Brockelmann, GAL, I/190; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II/249.

159 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

160 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, I/529; Brockelmann, GAL, I/190.

161 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, I/306.

162 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin*, I/306.

163 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III/311.

164 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1461.

165 Bkz. el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/150.

166 Bkz. el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/150.

167 Bkz. el-Havânsarî, *Ravdâtu'l-Cennât*, III/150.

168 es-Suyûtî, *el-Muzhir*, I/213; II/62, 93, 158, 243, 292

169 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1242.

170 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

171 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

172 Tural, "İbn Hâleveyh", 15.

173 Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî*, VIII/322.

45. *el-Haşerât*: ed-Demîrî, *el-Hayevân* isimli eserinde bu kitaptan bazı nakiller yapmıştır.¹⁷⁴
46. *el-Küll ve'l-Ba'd*: Kaynaklarda ismi geçmeyen bu eseri, İbn Durustevayh'in (ö.347) *er-Reddu 'alâ İbn Hâleveyh fi'l-kulli ve'l-ba'd* isimli eserinde tespit ettik. Eser günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁷⁵
47. *el-Câmi' li'l-Muşterek*: ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs* isimli kitabında bu eserden alıntı yapmaktadır.¹⁷⁶
48. *el-Hucce fi'l- Kırâ'âtî's-Seb*¹⁷⁷: Konusu, yedi meşhur kıraat ve bunların luğavî ve filolojik dayanakları olan bu eser, Abdülâl Sâlim Mukerrem tarafından neşredilmiştir (Kuveyt 1971).¹⁷⁸
49. *Kitâbu'l-Hâdûr*: Ebû Ali el-Fârisî'nin *Meâni'l-Kur'ân*'ından dolayı ez-Zeccâc'ı eleştiren *el-Eğfâl* adlı eserine reddiye olup, Ebû Ali el-Fârisî buna *Nakdü'l-hâdûr* adında bir reddiye yazmıştır.¹⁷⁹
50. *Risâle fî Kavli "Rabbenâ Leke'l-Hamdu Mille's-Semâvât"*: Eser, Brockelmann, GAL'da geçmektedir.¹⁸⁰
51. *Şerhu Dîvânî İbni'l-Hâ'ik*: İbn Hâleveyh, bu eserinde ensâb âlimi, tarihçi, coğrafyacı ve şair olan İbnu'l-Hâik'in şiirlerini bir divanda toplamış, bunların şerhini ve irâbını yapmıştır.¹⁸¹
52. *Şerhu Kasîde fî Ğarîbi'l-Luĝa li-Niftaveyh*: İbn Hâleveyh'in, nahiv ve edebiyat hocası olan Niftaveyh'in kasidesine yaptığı bir şerhten ibarettir.¹⁸²
53. *Kitâbu'l-Mecd fi'l-Kırâ'ât*: Büveyhî hükümdarı Adududdevle (ö. 372/983) için yazdığı bir eserdir.¹⁸³
54. *Garîbu'l-Kur'ân*: ez-Zehebî, bu eseri tarihinde zikretmektedir.¹⁸⁴

Sonuç

İbn Hâleveyh, hicrî dördüncü asırda lûgat, nahiv, şiir, kıraat ve iştikâk başta olmak üzere birçok ilme vakıf olan ve bu ilimlerdeki tecrübesini telif ettiği eserlerle ortaya koyan dil ve nahiv âlimlerinin başında gelmektedir.

174 Sezgin, *Târihu't-Turâsî'l-'Arabî*, VIII/321.

175 Sezgin, *Târihu't-Turâsî'l-'Arabî*, VIII/322.

176 Sezgin, *Târihu't-Turâsî'l-'Arabî*, VIII/320.

177 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn*, I/306.

178 Tural, "İbn Hâleveyh", 16.

179 Tural, "İbn Hâleveyh", 16.

180 Brockelmann, *GAL*, I/190.

181 Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hemdâni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), XVII/182.

182 Tural, "İbn Hâleveyh", 16.

183 Tural, "İbn Hâleveyh", 16.

184 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVI/439.

İbn Hâleveyh, Hamdânilerin ilim meclislerine ve âlimlere verdikleri önemin bilincinde hareket ederek ve sorumluluk alarak Arap ilimlerine önemli katkılar sağlamış ve ilmî hayatını, kendisinden sonraki ilim yolcularının istifadesine sunduğu elliyi aşkın eserle taçlandırmıştır.

Lügat, nahiv ve kıraat ilminde derinleşen İbn Hâleveyh, hadis ve Kur'ân ilimleriyle de ilgilenmiş; bu alanda telif ettiği eserlerde ayetlerin irabını, yorumunu ve nüzul sebeplerini incelemiştir.

İbn Hâleveyh'in, gerek şiir divanlarına yazdığı şerhler ve reddiyeler gerekse dönemin önde gelen şairleriyle yaptığı münazaralar, Arap şiirine olan vukûfiyetini göstermektedir.

İbn Hâleveyh, Arap dilindeki şaz, nadir ve garip kelimelerin kullanımlarıyla aslan, göz, kılıç, ağaç, rüzgâr, gece ve sair varlıklara verilen çeşitli isimleri ihtiva eden eserlerinde Arap dilinin zenginliğine dikkat çekerek kendisinden sonraki sözlük çalışmalarına kaynaklık etmiştir.

Müsteşriklerin ve Müslüman âlimlerin çabalarıyla gün yüzüne çıkarılan eserleri dünyanın çeşitli kütüphanelerinde araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kaynakça

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mucâhid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XX/214-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Arendonk, Cornelis van. "İbn Hâleveyh", *Dâiretu'l-Ma'ârifil-İslâmiyye*, M.Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann, tah. İbrahim Zeki Hurşid – Ahmed eş-Şintinâvî – Abdulhamid Yunus, I/267. Kahire: Dâru'ş-Şa'b, tsz.

Atalay, Orhan. "İbn Hâleveyh ve İ'râbu Selâsine Süre Mine'l-Kur'ân Adlı Eseri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2002): 47-60.

Nuvayhid, Âdil. *Mu'cemu'l-Mufessirin min Sadri'l-İslâm Hatte'l-Asri'l-Hâdir*, tak. Hasan Hâlid. Beyrut: Muessesetu Nuvayhid, 1403/1983.

Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: Brill, 1937.

el-Emîn, Muhsin. *A'yânu'ş-Şî'a*, tah. Hasen el-Emîn. Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, 1406/1986.

el-Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-Udebâ'*. Beyrut: Dâru'l-Musteşrik, tsz.

el-Havânsarî, Mirzâ Muhammed Bâkir el-Müsevî. *Ravdâtu'l-Cennât fi Ahvâlil-Ulemâ ve's-Sâdât*, tah. Esedullâh İsmâiliyân. Tahran: Mektebetu İsmâiliyân, 1391.

Işık, Emin. "Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXI/24-26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

İbnu'l-Enbârî, Kemâluddîn 'Abdurrahmân. *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâtil-Udebâ'*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, tsz.

İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânu'l-Mizân*. Beyrut: Muessesetu'l-A'lâmî, 1390/1971.

İbn Hâleveyh, el-Huseyn b. Ahmed, *Kitâbu İ'râbi Selâsine Süre Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tas. 'Abdurrahîm Mahmûd. Haydarâbâd: tsz.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-A'yân ve-Enbâu Eb-nâi'z-Zemân*, tah. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Kahire: Mektebetu'n-Nahda, tsz.

İbn Hişâm, Cemâluddîn. *Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*. Kum: Mektebetu Seyyidi's-Şuhedâ, 1310.

İbnu'l-İmâd el-Hanbelî. *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, tsz.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978.

İbnu'ş-Şecerî, Hibetullâh b. Ali Ebu's-Sa'âdât el-'Alevî el-Huseynî. *Me'ttefeka Lafzuhû Va'htelefe Ma'nâhu*, tah. Atıyye Rizk. Beyrut: Dâru'n-Neşr Franz Steiner, 1413/1992.

el-İsnevî, Abdurrahîm. *Tabakâtu'sh-Şâfi'iyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetu'l-Ârifin Esmâ'u'l-Muellifin ve-Âsârû'l-Musannifin*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Hemdânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XVII/181-182. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

"Hamdâniler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XV/446-447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

"İbn Dureyd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIX/416-419. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. 'Abdullah. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*. İstanbul: nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya, 1360/1941.

Kehhâle, Ömer Ridâ. *Mu'cemu'l-Muellifin*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

el-Kiftî, 'Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986.

Lewis, B., Ménage, V. L., Pellat CH., Schacht, J., *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1986.

Muhammed, Hüseyin Abdülhâdi. "Gulâmu Sa'leb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV/188-189. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Ebu't Tayyib el-Lugavî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, X/345. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Sandıkçı, Kemal. "İbn Ukde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XX/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Serkîs, Yusuf Elyân. *Mu'cemu'l-Matbu'âtî'l-'Arabiyye el-Mu'arreb*. Kahire: Matba'atu Serkîs, 1346/1928.

Sezgin, Fuat. *Târihu't-Turâsi'l-'Arabî*, trc. Arefe Mustafa. Riyad: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1411/1991.

es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, tah. 'Abdul'âl Sâlim Mukerrem. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1406/1985.

Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, tsz.

el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve-Envâihâ, şrh: Muhammed Ahmed Câdulmevlâ - 'Alî Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Cil, tsz.

Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XX/14-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Kitap Dünyası Yayınevi, 1997.

el-Yâfi'î, 'Alî b. Suleymân. *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yakzân fi Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, şrh. Halil al-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1317/1997.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, tah. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1409/1989.

el-'İber fi Haberi Men Ğaber, tah. Muhammed es-Sa'id b. Besyûni Zeğlül. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.

Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl, tah. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-'Arabi ve'l-Musta'ribin ve'l-Musteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1389/1969.